
BAZI İSLAM DÜŞÜNÜRLERİNDE DİNİ İSTİSMAR ELEŞTİRİSİ

CRITICISM OF RELIGIOUS ABUSE BY SOME ISLAMIC THINKERS

Dr. Öğr. Üyesi Hacı SAĞLIK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

hsaglik@agri.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2843-7576

Betül YİLDİZHAN

Milli Eğitim Bakanlığı

Öğretmen

betul_kotan42@hotmail.com

ORCID: 0009-0006-1676-8147

Atıf Gösterme: SAĞLIK, Hacı; YİLDİZHAN, Betül, “Bazı İslam Düşünürlerinde Dinî İstismar Eleştirisi” *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Aralık 2025 (17), s. 60-81

Geliş Tarihi:

10 Aralık 2025

Kabul Tarihi:

22 Aralık 2025

©2024 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Genel olarak bir şeyi kötüye kullanma ve bir şeyden menfaat sağlamak amacıyla onu sömürme manalarına gelen istismar kavramının değişik alanları mevcuttur. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de istismar edilerek kendisinden çıkar elde edilen konulardan birinin de din ve dinî değerler olduğu söylenebilir. Dini kullanarak makam ve mevki elde etmeye çalışmak, menfaat ve çıkar sağlamak neredeyse her dinî yaşayışta rastlanılan bir hadisedir. Din istismarcılığı, İslam düşünce tarihinde de değişik dönemlerde ve şekillerde ortaya çıkan bir durum olmuştur. Bunun yanında İslâm düşüncesinde dini istismar eden kişi veya kurumlara karşı sert eleştirilerin de yapıldığı bilinmektedir. Bu çalışmamızda klasik İslâm düşüncesinin önemli temsilcilerinden olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, el-Kindî, İbn Rüşd ile modern dönem düşünürlerinden Mehmet Akif Ersoy ile Muhammed İkbal’in dinî istismara yönelik eleştirileri ele alınmıştır. Böylece İslâm dünyasında değişik dönemlerde farklı şekillerde din istismarcılığının yapıldığı gibi dinî istismar eleştirilerinin de değişik mahiyetlerde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu makalede, değerlendirme, yorumlama ve mukayese etmeye dayalı bir metot takip edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Din, Din felsefesi, İslâm düşüncesi, Dinî istismar, Eleştiri*

Abstract: The concept of abuse, which generally means misusing something and exploiting it in order to gain benefit from it, has different areas. It can be said that religion and religious values were one of the subjects that were exploited and profited from in the past, as they are today. Trying to gain status and position by using religion and to gain benefits and gain advantage is a phenomenon encountered in almost every religious life. Religious exploitation has been a phenomenon that has emerged in different periods and forms in the history of Islamic thought. In addition, it is known that in Islamic thought, there is harsh criticism against individuals or institutions that exploit religion. In this study, the criticisms of the important representatives of classical Islamic thought, Imam Azam Abu Hanifa, Kindi, Averroes, and the modern thinkers Mehmet Akif Ersoy and Muhammad Iqbal, towards religious abuse were discussed. Thus, it can be seen that just as religious exploitation has been carried out in different ways in different periods in the Islamic world, criticisms of religious exploitation have also emerged in different forms. In this article, a method based on evaluation, interpretation and comparison has been followed.

Keywords: *Religion, Philosophy of religion, Islamic thought, Religious abuse, Criticism.*

GİRİŞ

İstismar kelimesi sözlük anlamı olarak “*birinin iyi niyetini kötüye kullanma, sömürme*”¹ manasına gelir. İstismar, bir sömürü eylemi olup sömürmek de “*bir kimseden veya bir şeyden haksız ve sürekli çıkarlar sağlamak*”; “*başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koymak*”; “*bir ulus veya devletin diğer bir ulusun veya devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlamak*”² gibi manalara gelmektedir. Bu tanımlardan hareketle istismar kavramının bir çıkar, menfaat, makam, mevki, para vb. elde etmek amacıyla bir şeyi kötüye kullanma, ondan yararlanma, onu sömürme gibi anlamlara geldiği görülmektedir. İstismar olayında istismar edilen, sömürüye konu olan nesne ve varlık ile sömüren ile sömüren arasında ilişki durumuna bağlı olarak “fizikî, manevî, ekonomik, cinsel, sosyal, dinî” gibi istismar çeşitleri ve alanları karşımıza çıkar. Dolayısıyla istismara konu olan alanlardan biri de din veya dinî kaynaklı unsurlardır.

Din, genel hatları ile insan ile “kutsal olan” arasındaki ilişki ve bu ilişki neticesinde ortaya konulmuş olan bilgi, olgu ve değerleri ifade eder. Din, bilgiye konu olan varlık alanından ziyade inanca dair metafiziksel alandan elde edilen hususları kapsar. Dolayısıyla somut bir varlık ve bilgi alanına dayanmadığından din denilen olgu, istismara ve sömürüye de uğrayabilen alanlardan biri olmuştur. Bundan dolayı genel anlamda din denilen olgu, tarihi süreçte bazen bireylerin, makam sevdası, siyasî ve ticarî amaçlarla menfaatler elde etmek için bazen de kitlelerin, kitleleri kandırmak için kullandığı bir sömürü aracı olarak kullanılmıştır.³ Bu durum her dinî düşüncede olduğu gibi İslâm düşüncesinde de tarihin değişik dönemlerinde değişik şekillerde zuhur etmiştir.

Dinin gerçek amacı dışında kullanılarak bir sömürü ve menfaat aracı olarak kullanılması dine ve dinî değerlere zarar vermiştir. Bundan dolayı dinî istismar ve sömürüye dair eleştiriler de ortaya konulmuştur. İslâm dünyasına baktığımızda dinî istismara karşı önemli düşünürlerden sistematik eleştiriler geldiğini görüyoruz ki bu eleştirilerin temel amacı da aslında dinin hakikati ile amacının ortaya konulması olduğu görülür.

Bu makalede İslâm düşüncesinde önemli bir fıkıhçı olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, ilk İslâm filozofu el-Kindi (ö. 252/866 [?]), önemli bir Aristoteles (m.ö. 384-322) takipçisi olan filozof İbn Rüşd (ö. 595/1198), şair ve düşünür Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) ile son

¹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK Sözlük), “İstismar” (Erişim 07 Ekim 2025).

² Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK Sözlük), “Sömürmek” (Erişim 07 Ekim 2025).

³ İbrahim Agah Çubukçu, *Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), s. 100-101.

dönem İslâm düşünürlerinden Muhammed İkbal (1877-1938) özelinde İslâm düşüncesinde dinî istismara dair yapılan eleştiriler ortaya konulacaktır.

1. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe’de Dinî İstismar Eleştirisi

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, Hanefî mezhebinin öncüsü, İslâm hukuk düşüncesinin ve içtihadının gelişmesinde önemli bir rol oynayan ve bundan dolayı İmâm-ı Âzam olarak da şöhret bulmuş önemli bir İslam âlimidir.⁴ Ebû Hanîfe, İslam tarihinde fikirlerinden ötürü hem dönemin âlimleri hem de yönetim kadrosu tarafından en çok din istismarına maruz kalmış âlimlerin başında gelir. O, sahip olduğu dinî anlayış, ortaya koyduğu dinî ve ahlakî duruştan dolayı dönemin muktedirleri tarafından zulme uğramıştır. Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde dinin istismar edilerek meşru bir zemin oluşturmaya çalışanlara da ciddi eleştiriler getirmiştir. İslamoğlu’na göre Fıkıh ve Akait ilimlerinde imam olan Ebû Hanîfe, bir siyaset imamı da olmasına rağmen; onun bu konuda fikirlerini aktaran haleflerinin isteksizliği, onun siyasetle ilgili fikirlerinin kaybolmasına neden olmuştur.⁵

Yaşamı hem Emeviler hem de Abbasiler dönemine denk gelen Ebû Hanîfe, zulme bulaşan devlet adamının, gerekirse kılıçla azledilmesi gerektiği fikrini savunmuştur.⁶ O, bu iki devletin de yönetim şeklini sürekli zulümle nitelemiş ve bunun sonucunda da devlet eliyle sürekli cezalandırılmıştır.⁷ Emeviler döneminde Arap olmadığı için ikinci sınıf Müslüman gibi değerlendirilen mevâlî sınıfına dâhil edilmiş ve adeta dışlanmışır.⁸

Ebû Hanîfe’ye göre, inançlar konusunda hüküm verecek olan sadece Allah’tır. Onun genel düşünce sisteminde sadece Müslümanlar değil, tüm insanlar siyasal ve ekonomik ilişkiler ile dünyevi hükümler açısından eşittirler.⁹ Bu düşüncesi bile onun Emeviler döneminde siyasi otorite tarafından işkenceye tabi tutulması için yeterli bir sebep olarak görülmüştür.

Ebû Hanîfe’nin hayatında iki devlet döneminde de dinin siyasete alet edilmemesi için başkaldırı ve mücadele örneklerini görebiliriz. Örneğin Zeyd b. Ali Zeynelabidin (ö. 740), Kûfe’de Hişâm b. Abdülmelik’e karşı isyan başlattığında o, “*Zeyd’in bu çıkışı, Rasulullah*

⁴ Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1994), 10/131.

⁵ Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar (Şehid İmam Ebu Hanife)* (İstanbul: Denge Yayınları, 1990), 177.

⁶ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2009), 130-131; Yaşar Nuri Öztürk, *İnsanlığı Kemiren İhanet Dincilik* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2019a), 170-171.

⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 54-55.

⁸ Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2008), 122.

⁹ Musa Kazım Arıcan, *Kültürel/Dini Farklılık ve Ebu Hanife* (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 153-154.

(s.a.v)'in *Bedir günündeki çıkışına benziyor*” demiştir.¹⁰ Bu sözden de anlaşılmaktadır ki o, zulüm karşısında susmayıp, zulme başkaldırmakla birlikte, zalim yönetime başkaldırmayı da savunmuştur.

Hiz. Ali'nin torunu Yahya b. Zeyd b. Ali Zeynelabidin'in şehit edilmesi üzerine daha sonra Abdullah iktidarı ele geçirme amacıyla Yemen'de isyan edince son Emevî halifesi olan Mervân b. Muhammed onu da öldürtmüştür. İmam Zeyd'in, oğlu Yahya'nın ve torunu Abdullah'ın şehadeti Ebû Hanîfe'nin Emevîlerden daha fazla nefret etmesine ve zulümlerini eleştirmesine sebep olmuştur. Bu sırada Abbasi propagandası da gizli yayılışını sürdürmüş, tehlikenin ilerlediğini hisseden Emevî valisi İbn Hübeyre ilim adamlarının tenkidinden ve Abbasileri desteklemelerinden endişelenmiştir. Özellikle İmam Zeyd ile teması olanlardan şüphelenerek Irak'ın fakihlerini çağırarak onlara Emevî idaresinde görevler teklif edip devlete bağlılıklarını ölçmek istemiştir. Bu düşünceyle Ebû Hanîfe'ye de kadılık teklif etmiştir. O, bu görevi kabul etmeyince de onu hapse attırarak kırbaçlatmıştır.¹¹

Ebû Hanîfe'nin kadılık görevini kabul etmesi için ikna etmeye çalışan dostlarına verdiği cevap onun dik duruşunu en güzel şekilde ifade etmektedir: *“Değil böyle bir görev (kadılık) Vâsıt mescitlerinin kapılarını saymamı teklif etse onu bile kabul etmem. Böyle bir şeyi nasıl yaparım o boynuna vuracak adamların ölüm fermanlarını önüme getirecek, ben de bunları tasdik edeceğim öyle mi! Allah'a yemin olsun böyle bir şey asla yapmam.”*¹²

Devlet liderliğinin ehliyet ile olması gerektiğini savunan Ebû Hanîfe, ömrünün elli iki yılını geçirdiği Emevîler'den sonra devlet yönetimini ele alan Abbasi yönetiminde ömrünün on sekiz yılını geçirmiştir. Abbasilerin de Ehl-i Bey'e zulüm ettiğini görünce derslerinde onları da eleştirmekten geri durmamıştır.¹³

Hicri 145'te Abbasilerin zulmüne dayanamayan İmam Muhammed b. Abdullah (Muhammed en-Nefsüzzekiyye) Medine'de, kardeşi İbrahim b. Abdullah da Irak'ta isyan etmişlerdir. Ebû Hanîfe, bu iki isyana da öğrencileriyle birlikte destek vermiş ve halkı da Abbasilere karşı isyana davet etmişlerdir.¹⁴ Halife Mansur'un gönderdiği bütün hediyeleri reddeden Ebû Hanîfe, onun baş kadılık görevini de kabul etmemiştir.¹⁵ Ders vermesi

¹⁰ Fatımatül Zehra Ertürk, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 31-32.

¹¹ Fatımatül Zehra Ertürk, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Gerçek ve Menkıbevi Kimliği*, 32-33.

¹² Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 443.

¹³ Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011), 453-456.

¹⁴ Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar (Şehid İmam Ebu Hanîfe)*, 201-203.

¹⁵ Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar (Şehid İmam Ebu Hanîfe)*, 210-212.

yasaklanan¹⁶ Ebû Hanîfe, Bağdat'ta on beş gün hapiste kaldıktan sonra yetmiş yaşında iken Abbasi zindanlarında vefat etmiştir.¹⁷ Onun ölümünün Abbasi halifesi Mansur tarafından zorla içirilen kavut (sevik) adlı zehirli bir içecekten¹⁸ ya da yediği kırbaçların çokluğundan kaynaklandığını söyleyenler olmuştur.¹⁹

Ebû Hanîfe, istismarcılara karşı mücadelesini onların yaptığı gibi kâfirlik ithamıyla yapmamıştır.²⁰ Ölümü göze alarak²¹ hiçbir zaman eğilmeyen ve hakikati söylemekten vaz geçmeyen²² Ebû Hanîfe, âlimlerle mücadelesini ilimle, yönetimle mücadelesini de ilim ve verilen görevleri kabul etmeme şeklinde yapmıştır.²³ O, dönemin resmi baş kadısı olan İbn Ebî Leyla'nın yanlış fetvalarını eleştirmiş²⁴, halife Mansur'un yüzüne hatalarını söylemekten geri kalmamıştır.²⁵ Onun, baş kadılık teklifini kabul etmeyişinin asıl sebebi de dinin istismar edilmesine karşı takındığı tavidir. O, kadılık görevini kabul etmemekle birlikte, kadılık görevini kabul eden öğrencisi Ebu Yusuf'a vasiyetinde de sultanların zulümlerine engel olamadığında onların yanında yer almaması gerektiğini belirtmiştir. Zira âlimlerin onların yanında yer alması bile zulmü güzel gösterme olduğunu ifade etmiştir.²⁶

Bir toplumun din istismarına uğramasını kolaylaştıran etkenlerden biri de onun otorite tarafından tekfir edilmesidir. Bunu en iyi fark edenlerden biri de Ebû Hanîfe'dir. Nitekim o, “Azmışlarla savaştığını, azmışlık ithamıyla yap, kâfirlik ithamıyla değil”²⁷ sözüyle olabilecek her türlü aforozu engellemeye çalışmıştır. Bununla birlikte onun “Karşısındakini kâfir ilan etmek için bahane arayan, ondan önce kâfir olur,”²⁸ sözü bir Müslümanın bir Müslümanı tekfir edemeyeceği fikrini savunduğunu ve bu fikirle onun, oluşabilecek istismarlara bir başkaldırıda bulunduğunu göstermektedir.

¹⁶ Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 456-460.

¹⁷ Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 122.

¹⁸ Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar (Şehid İmam Ebu Hanîfe)*, 210-212.

¹⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *İmamı Âzam Savunması: Şehit Bir Önder İçin Apolocya* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2017), 54-55; Yaşar Nuri Öztürk, *İnsanlığı Kemiren İhanet Dincilik*, 205.

²⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 276; Yaşar Nuri Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2020a), 324.

²¹ Musa Kazım Arıcan, *Dini Tekelcilik* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2013), 291.

²² Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 460.

²³ Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 460; Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 440-445.

²⁴ Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar (Şehid İmam Ebu Hanîfe)*, 210.

²⁵ Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar (Şehid İmam Ebu Hanîfe)*, 237-238.

²⁶ Yaşar Nuri Öztürk, *İmamı Âzam Savunması: Şehit Bir Önder İçin Apolocya*, 54.

²⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 276.

²⁸ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 350.

Ebû Hanîfe, düşünceleri, siyasi otoriteye karşı ortaya koyduğu tavrından dolayı din üzerinden geçinen bazı âlimlerin fikri saldırılarına da maruz kalmıştır. Nitekim bazı Ehl-i Sünnet âlimleri dâhil, dönemin birçok âlimi tarafından, sapıtan ve saptıran, kafir, İslâm'a zarar veren, fitneci, deccal,²⁹ güvenilirmez adam, cahil, keyif çatan, mürcie taraftarı,³⁰ gibi birçok kötü etiketle anılmıştır. Ölümünden sonra da mücadelesi ile anılmayan Ebû Hanîfe, sadece küfürle değil, onun kerametlerini anlatan gerçek dışı hurafelerle de istismara uğramıştır.³¹

Kendisine bidatçı ve zındık diyen birine Ebû Hanîfe, Allah'ın onun müşrik olmadığına şahit olduğunu, Allah'ın rahmetini istediğini ve azabından çekindiğini söylemiştir. Bu sözlerinden sonra ondan helallik isteyen adama '*Cahillerden bize söz söyleyenlerin hepsine hakkımız helal olsun, ancak, âlimlerin gıybetini etmesi, kendilerinden sonra bir şey bırakır*' diyerek, gıybet eden âlimlerin ilme engel olup toplumu fesada sürüklediğini belirtmiştir.³²

İmanı; tasdik, marifet, yakin, ikrar ve İslâm;³³ küfrü ise inkar ve yalanlama³⁴ olarak tarif eden Ebû Hanîfe, kalplerde olanın ancak Allah ve peygamberlerinin bileceğini, vahiy olmadan kalplerde olanı bildiğini iddia edenin büyük günah işlediğini³⁵ ifade ederek insanların bu tür ithamlarına eleştiri getirmiştir. O, kendisini kafirlikle itham edenin kafir olmayıp yalancı olduğunu belirtmişti.³⁶

Görüldüğü üzere Ebû Hanîfe, akılcılığı, zulme başkaldıran duruşu, amelin imanın bir parçası olmayacağı ve imanın yerinin kalp olduğuna dair görüşleriyle din istismarına meydan okuyan anıt isimlerden biridir. O, hala kendisini sevenler tarafından bile hakkında anlatılan menkıbeler ile istismar edilirken, İslâm dünyasına, özgürlüğün şerefini tanıtan önemli âlimlerden biri olmuştur.

2. el-Kindî'de Dinî İstismar Eleştirisi

Yakûb b. İshak el-Kindî gerek takip ettiği yöntem gerekse kullandığı terminoloji ile İslâm düşüncesinde kelamdan felsefeye geçişi sağlayan ilk kişi olduğundan ilk İslâm filozofu olarak kabul edilir. O, tercüme faaliyetlerinin yapıldığı Beytül-Hikme'de çalışan

²⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *İmamı Âzam Savunması: Şehit Bir Önder İçin Apolocya*, 223-234.

³⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 418-426.

³¹ Yaşar Nuri Öztürk, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe*, 259-260.

³² Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 446.

³³ Ebû Hanîfe, "el-Alim ve'l-Müteallim", çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), s. 12.

³⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 19.

³⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 22.

³⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 26.

mütercimlerle yakın bir ilişki içinde olmuş, onun yapılan tercümelerin dil ve terminoloji bakımından Arap diline uygunluğunu kontrol ettiği bilinmektedir. Bu açıdan el-Kindî'nin, felsefenin İslam dünyasına intikalinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.³⁷

el-Kindî, dini istismar ederek menfaat, makam ve mevki elde etmeye çalışanlar tarafından ortaya koyduğu düşüncelerinden dolayı hedef haline gelmiş bir düşünürdür. O, çağdaşlarının kıskançlığı yüzünden dönemin Abbasi halifesi olan Mutasım Billah (ö. 227/842) döneminde ağır baskılara maruz kalmış, halife Mütevekkil (ö. 247/861) tarafından da dayakla cezalandırılmıştır. el-Kindî, yine benzer nedenlerden dolayı bir dönem kütüphanesi gasp edilerek din istismarına maruz kalmıştır.³⁸

Bir diyalogunda adamın biri el-Kindî'ye, "*Falan, kendisinden korktuğun için ona karşı dilini tuttuğunu iddia ediyor*" deyince, el-Kindî; "*Beni korkutan şeyden o da korksaydı özgür bir yiğit olurdu*", cevabını vermiş, devamında ise cehâlet, bozgunculuk, bayağılık, saldırganlık, korkaklık, hırs, haset, kötülük, bulunmayışı akıllılara rahmet sayılan ve ahmakları güldüren haylazlık gibi özelliklerin zulüm ve zulme ilişkin şeyler olduğunu belirtmiştir.³⁹

"*Falan kişi sana dil uzatıyor*", denildiğinde el-Kindî: "*Söylediği benim karakterimi yansıtmıyorsa onun sözü kendisini küçültür, beni değil; onun kendisine yakıştırdığı şey benim ağzıma yakışmaz*" diyerek uğradığı haksız eleştiri ve durumlara karşı vakur bir tavır sergilemiştir.⁴⁰ O, dinî ve felsefî görüşlerinden dolayı dini istismar edenler tarafından tehdit ve eleştirilere maruz kalmasına rağmen bu istismarı yapanlarla aynı seviyeye gelmemek için çoğu zaman bu eylemde bulunanlara cevap verme yoluna gitmemiştir.

el-Kindî 'Felsefî Risaleler' adlı eserine başlamadan evvel, din istismarcılarının tavırları yüzünden araştırmalarını tam olarak istediği gibi detaylıca yazamadığını yakınlıkla dile getirmiştir. Şöyle ki o, kendisiyle aynı dönemde yaşayıp o dönemin düşünürleri olarak tanınan ama gerçekten uzak bulunan pek çok kimsenin yanlış yorumlamalarından çekindiği için,

³⁷ Mahmut Kaya, "Kindî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/41-42.

³⁸ Mahmut Kaya, "Kindî ve Felsefesi", *Felsefî Risaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 10.

³⁹ Kindî, "Kindî'nin Hikemiyeti", çev. Mahmut Kaya, *Felsefî Risaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 312.

⁴⁰ Kindî, "Kindî'nin Hikemiyeti", 311.

yanlış anlamaya yol açan karmaşık noktaları uzun uzadıya tahlil yerine kısa kesmek zorunda kaldığını dile getirmiştir.⁴¹

el-Kindî, dini istismar eden kişi ve kişilerin anlayışı ve bilgi seviyelerini şu şekilde izah eder: “*Bu kişiler lâıyk olmadıkları halde, hakkı temsil durumunda olsalar da bunların kıt zekâları gerçeğin esprisini anlamaktan âcizdir. Bilgileri ise yüksek düşünce sahiplerini takdir etme, yararı herkese ve onlara da dokunacak olan ictihad yapma düzeyinde değildir.*”⁴² Düşünür bu şekilde, kendi düşüncelerini dinî saik ve endişelerle eleştirip kendisini suçlayanların bilgi, erdem ve anlayışlarının yetersiz olduğunu dile getirmektedir.

el-Kindî’ye göre dini istismar edenlerin hayvanî nefislerinde yer eden haset kiri ve düşünce ufuklarını kapayan karanlık, onların, gerçeğin nurunu görmelerini engellemekle birlikte onları saldırgan ve zalim düşman durumuna getirmektedir. Öyle ki ona göre bu tür insanlar, haksız yere işgal ettikleri makamlarını korumak için, elde edemedikleri ve çok uzağında bulundukları insanî faziletlerle sahip olan diğer âlimleri aşağılarlar.⁴³

el-Kindî, dini kullananları din tüccarı olarak tarif eder. Ona göre bir şeyin ticaretini yapan onu satar, kişinin sattığı ise artık kendisinin değildir. Dolayısıyla din tüccarları dinden yoksundurlar. Öyleyse gerçekte varlığın hakikatının bilgisini yani felsefî bilgiyi edinenlere karşı çıkan ve onu küfür sayan din tacirlerinin de dinle bir ilişkisi kalmaması gerekir.⁴⁴ Bu düşünceleri ile el-Kindî, İslam düşünce tarihinde belki de ilk defa dini istismar edenleri tacir, dinsiz, cahil gibi sıfatlarla niteleyerek dinî istismara dair önemli eleştiriler getirmiş ve bunu yapan kişilerin karşısında dik bir duruş sergilemiştir.

3. İbn Rüşd’de Dinî İstismar Eleştirisi

İbn Rüşd, İslam felsefesinde Aristoteles takipçisi olan Meşşâî felsefenin Endülüs’teki önemli temsilcilerinden biridir. O, Aristoteles eserlerini onun düşüncesine sadık kalarak şerhetmiş ve bundan dolayı hem İslam dünyasında hem de Batı’da şârih olarak tanınmıştır. Bunun yanında İbn Rüşd, İslam felsefesinde daha çok din-felsefe, akıl-vahiy uzlaşmasına dair ortaya koyduğu fikirlerle ön plana çıkmıştır.⁴⁵

⁴¹ Kindî, “İlk Felsefe Üzerine”, çev. Mahmut Kaya, *Felsefî Risaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 142.

⁴² Kindî, “İlk Felsefe Üzerine”, 142.

⁴³ Kindî, “İlk Felsefe Üzerine”, 142.

⁴⁴ Kindî, “İlk Felsefe Üzerine”, 142.

⁴⁵ Bekir Karlıağa, “İbn Rüşd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yay., 1999), 20/257-259.

Dönemin önemli şehirlerinden olan İşbîliye kadılığına atanan ve halife Ebû Yakûb Yûsuf'un özel doktorluğunu yapan İbn Rüşd, Ebû Yakûb Yûsuf'un vefatından sonra yerine geçen oğlu Ebû Yûsuf Yakûb el-Mansûr'a çoğunluğu fukahanın oluşturduğu bir grup tarafından yapılan şikayetler neticesinde eski bir Yahudi yerleşim yeri olan Elisâne'ye sürgüne gönderilmiştir. Bir süre gözden düşen İbn Rüşd, İşbîliye halkının ısrarlı talepleri üzerine halife tarafından affedilerek kendisine tekrar eski itibarı iade edilmiştir.⁴⁶

İbn Rüşd, dini istismar edenlere yönelik eleştiriler getirmiş bir filozoftur. Onun bu eleştirileri genel olarak aklî kavrayış düzeyi ile din ile felsefenin mahiyetini tam olarak anlayamayanlara yöneliktir. Bundan dolayı İbn Rüşd'de din istismarı eleştirisini anlamamız için onun insanların bilgi seviyesine dair sınıflandırmasını ortaya koymak gerekiyor. Zira o, toplumdaki din istismarının sebebinin bu sınıflandırmaya aykırı hareketlerden kaynaklandığını belirtmektedir. İbn Rüşd, insanı diğer varlıklardan ayıran ve diğer varlıklara nazaran daha ayrıcalıklı bir konuma getiren asıl özün onun somut varlığı değil, aklı olduğunu belirtir. O, aklın doğru ve gerçek bilgileri (el-ilm'ul-hakk) oluşturan nazarî ve doğru ile iyi davranışı (el-amel'ül-hakk) kazandıran amelî olmak üzere iki temel işlevi olduğunu belirtir. İbn Rüşd'e göre insana ilmi yetkinliği elde etme kabiliyeti, kapasitesi ve imkanı veren aklın nazarî işlevi bütün insanlarda aynı durumda ve düzeyde değildir. Bu yüzden insanları bilgi düzeylerine göre ayıran İbn Rüşd'e göre; hatâbî bilgi seviyesindeki insanlar, bir konuda bilgi elde ederken duyular yoluyla elde edilen ilk bilgilerle (el-ma'rifet'ül-ûlâ) yetinirler. Bu insanlar, duyu ve hayal güçlerine hitap etmeyen soyut konuları kavrayamazlar. Burhânî bilgi seviyesindeki bir kişi ise; duyu ve hayal gücünün sağladığı bilgilerin üstüne çıkarak, *'bilinenlerden hareketle bilinmeyenlerin öğrenilmesi'* demek olan aklî kıyas (burhan) yoluyla derin ve kapsamlı bilgi sahibi olacak kabiliyet ve kapasiteye sahiptir. Cedelî bilgi (diyalektik) ise; hatâbî ve burhânî bilgi seviyesi arasındaki bilgi düzeyidir. Bu seviyede kelimacılar vardır. Onlar, hatâbî bilgi seviyesindeki insanların kavrayamadığını kavramakla birlikte; burhânî bilgi düzeyine de ulaşamazlar.⁴⁷

İbn Rüşd, insanları bu bilgi düzeyinde ele aldıktan sonra bütün Müslümanların, Kur'an, sünnet ve icmada yer aldığı şekliyle dini uygulaması gerektiğini belirtir. Bununla birlikte daha fazla ilmi kapasiteye sahip olanlar, daha yüksek bir ilmin peşinden gidip felsefe öğrenmekle yükümlüdürler. Ona göre kelim alimlerinin bu öğrenime müdahale etmeye veya varılan sonuçları yargılamaya hakları yoktur. Kelam, felsefe denetiminde tutulan bir ara disiplin

⁴⁶ Bekir Karlıağa, "İbn Rüşd", 257-258.

⁴⁷ Hüseyin Sarioğlu, *İbn-i Rüşd Felsefesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 203-205.

olarak gereklidir. Bununla birlikte ne filozoflar ne de kelam alimleri Kur'an'ın çok anlamlı ayetlerine ilişkin yorumlarını halka açmamalıdır.⁴⁸ Ona göre elinde burhan bulunmayana hikmeti açıkladığımızda halk kesimindeki bu insanlar ne âlim sınıfına tabi olabilirler ne de dinin zahirine tabi olan halk zümresine dâhil olabilirler ve böylece bizler halk kesiminin sapıtmasına sebebiyet vermiş oluruz.⁴⁹

İbn Rüşd'e göre bidatı şeriatın üzerinden kaldırıp atmak isteyenlerin üzerine düşen görev, Kur'an'a yönelmek, onun hükümlerini teker teker toplayıp, mümkün olduğunca bu şeyleri tevil etmeden, zahiri manaları üzerinde düşünmeye çalışmaktır. Zahirî manaları kast edilmeyen ayetleri de ihtiyaç duyulduğunda sadece burhan ehli te'vil etmelidir. Te'vil yapanlar bu te'villeri de çok zarurî bir durum olmadıkça, halkla paylaşmamalıdır. Ona göre toplumda bidatlerin çoğalmasının sebebi ise; burhan ehli olmayan kelamcıların ayetleri te'vil etmesidir. Onlar, tabiatları gereği dost olan cevher ve yaratılışları itibariyle yekdiğerini seven hikmet ve şeriat arasına kin, düşmanlık ve kavga sokan fırka ve mezheplerdir. Ona göre bu te'villerle dinin içerisini safsatalarla doldurmuşlar ve bunları halkın içerisinde tartışmışlardır. Oysa ne felsefecilerin bulduğu ne de kelamcıların bulduğu görüşler, halkın seviyesine uygun değildir. Bu yetmezmiş gibi, kendileri gibi inanmayan ve düşünmeyen insanları da tekfir etmişlerdir. Böylece insanları kin, nefret, husumet ve savaş gibi hallerin içine düşürmüşler, şeriatı parçalamışlar, insanları son raddeye kadar bölüp gruplara ayırmışlar ve nitekim hem kendileri sapıtmış hem de başkalarını saptırmışlardır.⁵⁰

Kelamcıların, cahil halk kitlelerini, Kur'an'ın yanlış yorumları ile yanılttıklarını⁵¹ onların şeriatı parçalamaktan başka bir şey yapmayan hasta akıllılar olduklarını belirten İbn Rüşd, bu düşüncelerinden ötürü, daha hayatta iken eserlerinin yakıldığına tanık olmuştur.⁵² Hayatta iken zındıklık ve kafirlikle suçlanıp camiden kovulan filozof,⁵³ döneminin fakihleri yüzünden sürekli eziyet çekip gözden düşürülmüştür.⁵⁴

⁴⁸ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Muhammed'den Reform Çağına)*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009), 3/157-158.

⁴⁹ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2023), 197.

⁵⁰ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l-makâl el-Keşf an minhâci'l-edille*, 82-90.

⁵¹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 125.

⁵² Louis Gardet, "Din ve Kültür", çev. İlhan Kutluer, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. M. Holt vd. (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989), 4/140.

⁵³ Hüseyin Sarioğlu, *İbn-i Rüşd Felsefesi*, 21.

⁵⁴ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi (Başlangıçtan İbn-i Rüşd'ün Ölümüne Kadar 1198)*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 236.

Netice itibariyle İbn Rüşd'ün görüşlerine baktığımızda onun düşüncesinde din istismarı yapan kesim, bu istismarı bilerek değil, cahillikle ve partizanlıkla yapmaktadır. Onun düşüncesine göre herkes bilgi seviyesi kadar bilgi elde etmiş olsaydı, insanlar anlamadıkları şeylerini başkasının hatası değil kendi eksikliklerinden kaynaklandığını fark etmiş olacaktı ve böylece ne fırkalar ortaya çıkacaktı ne de kimse kimsenin sahip olduğu ilmi ne küçümseyecek ne de kıskanmış olacaktı. Bilgi sahibi olmak isteyen bu ilmi elde etmek için çalışıp çabalayacaktı. Böylece toplum içerisinde din istismarının, cahilliğin, tekfirin yerini ilim ve çaba almış olacaktı.

4. Mehmet Akif Ersoy'da Dinî İstismar Eleştirisi

İstiklal marşımızın yazarı Mehmet Akif Ersoy, milli mücadele döneminin önemli edebiyatçı, siyasetçi ve düşünürlerinden biridir. Osmanlının son dönemleri ile Kurtuluş Savaşı zamanlarında siyasî, dinî ve toplumsal alanlarda önemli görevler üstlenen Mehmet Akif, dönemin siyasî anlayışa muhalifliği ve hayalini kurduğu İslam birliğinin gerçekleşmemesinden dolayı Mısır'a yerleşmiş, ömrünün son dönemlerini Mısır ile Türkiye arasında gidip gelerek geçirmiştir.⁵⁵

Milli mücadelede ortaya koyduğu çaba, siyasî, ilmî mücadele ile yaptığı seyahatlerle Müslüman toplumunu iyi irdeleyen Mehmet Akif Müslümanları acınası bir duruma getiren beş temel hususun “sorumluluktan kaçıp kader ve tevekkül anlayışına sığınmak, tembellik, cahillik, tefrika ve ümitsizlik”⁵⁶ olduğunu belirtir. O bu beş temel düşünce üzerinden birçok şiirinde Allah-insan ilişkisini tersine çevirerek⁵⁷ Müslümanların kanını emen din istismarını eleştirmiştir. Hatta öyle ki önemli eseri *Safahat*'ın bir din istismarı eleştirisi kitabı olduğunu söylemek abartı olmayacaktır.

Mehmet Akif, şeriatın dönemin padişahı elinde bir oyuncak olduğunu dile getirmektedir. Ona göre II. Abdülhamid, şeriatla halk kesimini susturup boyundurukları altına alarak Müslümanların kendi muasırlarının gerisinde kalmalarına sebep olmuştur.⁵⁸ O, dinin ölçüsünün ve kurallarının saltanat ve din namına baştaki kukla ve kuklacılar tarafından geliş güzel kullanılarak dinin zulmün geçiş kapısı yapıldığını belirtir.⁵⁹ Çıkarlarına göre hareket

⁵⁵ M. Orhan Okay-Ertuğrul Düzdağ, “Mehmet Akif Ersoy”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/433-434.

⁵⁶ Celal Kırca, *Din Anlayışımız Sorunlar-Düşünceler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 197-198.

⁵⁷ Recep Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004), 159.

⁵⁸ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, haz. Ö. Faruk Huyugüzel-Fazıl Gökçek-Rıza Bağcı (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 236.

⁵⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 294.

eden kişilerin inançlarında da inançsızlıklarında da samimi olmadığını dile getiren Mehmet Akif,⁶⁰ din alimlerinin dinin asıl kaynaklarını bilmedikleri için; tasavvufun dine aykırı kaynaklarını okuyup onları esas aldıklarını ve böylece yaptıkları her şeyi kendilerince din çerçevesinde helal gördüklerini belirtmektedir.⁶¹ Ona göre çıkarları tehlikeye girdiğinde yaygara koparan kişiler⁶² utanma duygusuna sahip değildir. Küçücük çıkarı için düzeltme imajıyla her şeyi feda eden dincileri, feda ettiği şeyler, er geç yok edecektir.⁶³

Dincilerin ikiyüzlülük yaptığını, kıyafetlerinde, sözlerinde ve ibadetlerinde samimi olmadıklarını, sözleri Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç olmadıklarını belirten Samet ismi olsa bile, midelerinin menfaatleri için tanrılaştırdıkları binlerce putla dolu olduğunu belirtir. Ona göre buna rağmen kara cahil insanların bu dincileri tanımadığını, onlara inanan kuklaların da bulunduğunu belirtmektedir. Sömürenin amacı dinden geçinmektir. Bugün boyun eğdiğinin yerine yarın başka bir düşüncedeki bir insan gelse bu kişiler menfaatleri için onunla dost olur.⁶⁴ Dinden geçinenlerin ezilenin safında yer almayacağını⁶⁵ belirten Mehmet Akif, hatta dindaşların gaza adıyla dindaşlarını bile öldürttüğünü belirtir.⁶⁶ Ona göre dini kullanan, Müslüman ümmeti, bölücülük zehriyle birbirine düşürüp paramparça etmiştir.⁶⁷ Dini kullananların vicdansızca yaptıkları istismarlar yüzünden din, kurtarılmaz bir hale dönmüştür. Halk da cahillikleri yüzünden dinin bu yıkılmış halinden habersizdir. Ona göre bu halkı da ancak bu haliyle kıyamet günündeki sur uyandırabilir.⁶⁸

Mehmet Akif, milletin, dinlediği dinciye de gittiği yolu da bilmediğini belirterek, bu yüzden halkın onlara boyun eğdiğini, onların da böylece halkın kanını emdiğini ifade etmektedir. Ona göre dini kullananların bu davranışlarından ötürü, gençler artık dinden bahseden herkese düşman olmuşlar.⁶⁹ Eski âlimler kadar kaliteli âlimlerin artık günümüzde kalmadığını söyleyen Mehmet Akif, günümüzün en iyi âlimlerinin bile bu insanların eserlerine ve eserlerin açıklamalarına bakarak günümüzde geçerliliği olmayan hükümler

⁶⁰ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 336.

⁶¹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 306.

⁶² Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 382-530.

⁶³ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 385.

⁶⁴ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 738-744.

⁶⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 754.

⁶⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 790.

⁶⁷ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 850.

⁶⁸ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 296-298.

⁶⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 676.

çıkarımlar olduğunu belirtir. Oysa bugünün âlimleri Kur'an'a bakarak, ilimle çağımızın ve insanın ihtiyaçlarına göre cevap veren güncel hükümler çıkarmalıydılar.⁷⁰

Mehmet Akif, tembel toplumun kutsalı yok ettiğini, Allah'ın emirlerine karşı savaş açmış gibi, tembelliğe, hurafelere sarılarak hem dini hem de İslam ümmetini insanlar nezdinde alay edilen bir konuma düşürdüğünü belirtmektedir. O, kendi ellerimizle yaptıklarımızdan ötürü yeryüzünde yoksulluktan, beladan, hastalıktan ve ölümden kurtulamadığımızı ifade etmektedir.⁷¹ Ona göre, Müslümanların çektikleri sıkıntıların tümünün sebebi, Müslümanların hayata olan aşırı tutkularından ötürü çalışmayıp, dünya hayatının zevkine meyletmeleridir.⁷² Oysa dinciler, Allah'ın insana zulmetmediğini bildikleri halde, tembellikleri yüzünden çektikleri cefaya kader ve tevekkül kılıflarıyla bahane uydurup bu kötülüğü kendilerine değil, Allah'a isnat etmekte.⁷³ Ona göre hiç çalışmadan çabalamadan her işlerini ilah olan onlarmış gibi, Allah'a emredercesine hareket eden Müslümanlar, tembelliklerini tevekkül kılıfıyla örterek saygısızca Allah'a iftira atmaktadır. Oysa kader, Allah'ın ölçüsüne uyduktan sonra oluşan şeylerdir, tevekkül ise; çabaladıktan sonra Allah'a güvenmektir.⁷⁴

Mehmet Akif, bir din aliminin imanlı, edep, liyakatli ve vicdanlı olması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre bu kriterler yerine, alimin giyinip kuşanmasına aldanırsak eğitimciler değil, tarlaların içerisindeki çekirgelerin ürünü bitirici gibi, ilmi bitiren kişilere alim demiş olacağımızı belirtmektedir. İslam toplumları, bu tür insanlara, meydan vermemelidir. Unutulmamalıdır ki, samimi olmayan kişiler çıkarlarını elde edeceği bir yer bulduklarında bulundukları konumu terk edip giderler.⁷⁵ Zalim insanları, onlardan beslenen dincilerin azdırdığını söyleyen Mehmet Akif, hocaların dindarın engellemeye çalıştığı zulümleri, fetvalarıyla az bir ücret karşılığında yaptıklarını⁷⁶ söylemektedir. O, dincilerin halka tasavvuf şiirlerini din diye vererek, halkı içkiye dost kıldıklarını da ifade etmektedir.⁷⁷

Dini hurafelerle yok edip, Allah'ın kitabının emirlerini ayaklar altına alıp, Allah'ın kanunlarını mahvedip insanları doğru yol diye, yanlış yola sevk edenleri hayvana benzeten Mehmet Akif, onların din dışında başka bir alanda tepinmeleri gerektiğini belirtmektedir.

⁷⁰ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 735.

⁷¹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 446-448.

⁷² Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 448-450.

⁷³ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 452.

⁷⁴ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 454-462.

⁷⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 484.

⁷⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 645.

⁷⁷ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 632.

Müslümanların, dincilerin kendilerini attıkları bataklıktan kurtarmaya çalıştığını ama bu bataklıktan ancak derin bilgi ve birikimle kurtulabileceklerini belirten Mehmet Akif'e göre; İslam dünyası bulunduğu bataklığa tamamen batmasın diye, düşünmeyi bilmeyen, derin bilgisi olmayan cahil, menfaatçi ve ahlaksız müçtehitlerin içtihatla bulunmaması gerekir. Aksi halde İslam ümmetinin geleceği büsbütün perişan olur.⁷⁸ Ona göre çektiğimiz bütün cahilliğin sebebi, işin ehil olan insanlara emanet edilmemesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁹ Oysa dinimiz ahır değil, bu yüzden çifte atan sığıra,⁸⁰ nereden ekmek yiyorlarsa o işe sarılan bukalemun gibi çıkarlarına göre kalıp değiştiren insanlara değil, fikir üreten âlime ihtiyacımız vardır.⁸¹

Din kıyafeti giyen çoğu kişinin uydurduğu saçma sapan, boş sözleri yüzünden sarıklı olan dindar alimlerin de önyargılarla algılandığını dile getiren Mehmet Akif,⁸² Müslümanların samimi olmayan dincilerin peşinden koştuklarını, ama mücadele edip gerçeği haykıran alimleri ise yalnız bıraktıklarını, bu gidişatın kıyamete kadar bitmeyeceğini dile getirir.⁸³

Mehmet Akif, dincilerin, dini bilmedikleri için Kur'an tarafından reddedilen 'atalarımızdan böyle gördük' sözünü, sorgulamadan kendilerine bir din kuralı olarak aldıklarını ifade etmektedir. Ayrıca o, dincilerin, dinin asıl kaynağı olan Kur'an'ı bilmedikleri gibi anlamadan ezbere okudukları için İslam dışında birçok uygulamayı dinin içerisine koyduklarını ve böylece Kur'an'ı da adeta dinin dışında kalan bir kitap haline getirdiklerini belirtmektedir.⁸⁴

Mehmet Akif dincilerin Kur'an'ı, sünneti, icmayı kaldırdıklarını, gerçek âlimleri maskara yaparak halkı aldattıklarını, bir sürü saçmalığı peygamber söylemiş gibi uydurarak hadis diye halka yutturdıklarını ve böylece dini yıkarak İslam dışında bir din icat ettiklerini şu şekilde ifade etmektedir:

*“Kitâb’ı, sünnet’i, icmâ’ı kaldırıp attık;
Havâssı maskara yaptık, avâmı aldattık.
Yıkıp Şerîat’i, bambaşka bir binâ kurduk;
Nebî’ye atf ile binlerce herze uydurduk!
O hâli buldu ki cür’et: “Yecûzu fî’t-tergîb...”*

⁷⁸ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 468-472.

⁷⁹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 474.

⁸⁰ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 482.

⁸¹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 474.

⁸² Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 406.

⁸³ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 490.

⁸⁴ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 308.

*Karâr-ı erzeli fetvâ kesildi!.. Hem ne garîb,
Hadîsi vaz'ediyorken sevâb uman bile var!
Sevâbı var mı imiş bir zaman gelir, anlar!
Cihânı titretiyorken nidâ-yı "Men kezebe..."
İşitmiyor mu, nedir, bir bakın şu bî-edebe:
Lisân-ı pâk-i Nebî'den yalanlar uyduruyor:
Sıkılmadan da "Sevâb işledim" deyip duruyor!
Düşünmedin mi girerken Şerîat'ın kanına?
Cinâyetin kalacak zanneder misin yanına?
Sevâb ümid ediyor ha! Deyin ki nâmerde;
"Sevâbı sen göreceksin huzûr-i mahşerde!"⁸⁵*

Sonuç olarak Mehmet Akif, yaşadığı dönemdeki İslam dünyasının içinde bulunduğu çöküntüyü cehalet, İslam'dan uzaklaşma, onu yanlış anlama ve dini istismar etmeye bağlamaktadır. Bu noktada en büyük eleştiriyi de dini istismar eden kesimlere yaptığı görülmektedir.

5. Muhammed İkbal'de Dinî İstismar Eleştirisi

Muhammed İkbal 20. yüzyılın önemli İslam düşünürü, edebiyatçısı ve siyasetçilerinden biridir. İslam dünyasının içinde bulunduğu çalkantılı durumu ve dağınıklığı gidermek için İslam milletlerinin bir rönesans gerçekleştirmesi gerektiğini savunmuş ve bunun için gerek ilmî gerekse de siyasî alanda mücadele etmiştir.⁸⁶

Ali Şeriatî'nin (ö. 1977) ifadesiyle "Zaman sana uymazsa, sen zamanla savaş"⁸⁷ ruhuna sahip olan İkbal, zulme başkaldırının son dönem en önemli duruşuna sahip düşünürlerindendir. O, din istismarını da bir zulüm olarak gördüğü için özellikle molla sınıfına ciddi eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre İslam toplumları, mal ve serveti ilahlaştıran tefeciler, yönetimi zulüm aracı yapan yöneticiler, molla ve şeyhler yüzünden mahvolmaktadır.⁸⁸

⁸⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 466-468.

⁸⁶ Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbal", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yay., 2000), 22/17.

⁸⁷ Ali Şeriatî, *Biz ve İkbal*, çev. Derya Örs (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), 38.

⁸⁸ Yaşar Nuri Öztürk, *Hallac-ı Mansur: Enel Hak İsyanı* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2011), 125.

İkbal, laikliği kabul eden Türkiye Cumhuriyeti için; “*Bugünün Müslüman ulusları arasında dogmatik uyumsuzluğu sarsıp entelektüel özgürlük hakkını bulan ulus*”⁸⁹ tanımlaması yaparak aslında din istismarının önlenmesinin laiklikten geçtiğini vurgulamakla birlikte dinciliğin, dogmatizmin, fikir üretememenin önündeki en büyük engel olduğunu vurgulamıştır. İkbal’e göre İslâm, Allah’ın tekliğinin insan soyunun zihinsel ve duygusal hayatında var olmasını sağlayan bir araçtır. Bu din, hükümdara değil, Allah’a bağlılığı esas aldığı için de aslında İslam, insanın kendi ideal tabiat ve karakterine bağlılığı belirtir. İslâm’ın özü, ebedî olmakla birlikte, bu ruh, kendisini çeşitlilik ve değişikliklerde ifade eder. İkbal’e göre doğal olarak İslâm toplumları, kendi toplumsal yaşantısını sağlarken ebedî ilkelere sahip olduğu kadar ictihad kapısını da açık bırakmalıdır ki sürekliliğini devam ettirebilsin. Ona göre fikhî mezheplerin düşüncelerine körü körüne bağlanmak ve onların dediklerini bağnazca tekrarlamak bu sürekliliği bitirir.⁹⁰

İkbal, tasavvufa saygı duymakla birlikte, pasif mistik anlayışın toplumu düşüncesizliğe sevk ettiğini ve böylece aydın ruhun yok olmasıyla birlikte taklitçiliğin güç kazandığını belirterek, bu durumun da din istismarının önünü açtığını vurgular.⁹¹

İkbal, dini eksik bilerek yanlış yorumlayan ya da din üzerinden geçinen dönemin din adamlarının sıfatı olan molla kavramı üzerinden dini istismar eleştirisi yapmaktadır. Cenneti bile şarap, köle ve huri olan⁹² molların dininin insanlığı uyuttuğunu, bu yüzden bunun afyondan farkının olmadığını⁹³ söyleyen İkbal’e göre bu mollaların yanında mert, namerte döner.⁹⁴ Ona göre göğünde bir kuşun bile kanat çırpamayacağı, zemininde bir yeşilliğin bile yetişmeyeceği⁹⁵ din tüccarlığı yapanların elinde akıl ve din, zelil bir hale dönmüştür.⁹⁶ Heva ve hevesinden başka kaynağa dayanmadan konuşan bu kimseler Kabe’yi kerpiç, yıkıp dini perişan etmişlerdir.⁹⁷

İkbal’e göre cehennemin bile kendilerini yakmayı reddedeceği⁹⁸ çer ve çöpün bile kendilerinden daha üstün olduğu bu rezil ruhlar din için çırpınıyor gibi görünseler de dini

⁸⁹ Taner Timur, *İslam Laiklik ve Aydınlanma Savaşı* (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), 265.

⁹⁰ Muhammed İkbal, *İslam’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü* (İstanbul: Araf Yayınları, 2013), 175-181.

⁹¹ Muhammed İkbal, *İslam’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, 180-181.

⁹² Muhammad İkbal, *Cavidname*, çev. Halil Toker (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 153.

⁹³ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 138-139.

⁹⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 65.

⁹⁵ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 47.

⁹⁶ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 69.

⁹⁷ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 189.

⁹⁸ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 195.

ticaret aracı olarak kullanıp aslında kafirliği kuşanmışlardır.⁹⁹ Dinle milleti yok değere satan¹⁰⁰ cahil ve zalim mollalar,¹⁰¹ ineğin önündeki bir yasemin çiçeğinin kıymetini bilmeyişi gibi dini mahvetmişlerdir.¹⁰²

İkbal, softa dediği din âlimlerinin, gerçekleri anlatanlara eziyet ettiklerini, dünya karşısında düşkün durumda olan Müslümanlar için hiçbir şey yapmadıkları halde gençleri etkileyip onları sömürdüklerini ve bu yüzden softalarla anlaşılamadığını şu mısralarıyla dile getirmiştir:

*“Bu bahçede susmak daha iyidir dostlar
Zira güzel seslileri kafese hapsederler.
Mey içmekten sarhoş olmayı amaçlayanlar
Bu niyetleriyle helal şeyi haram ederler.
Zira bir bakışla gençleri kendilerine ram ederler.
Ben onların keyif mahfillerinden ürperirim;
Ben onların keyif mahfillerinden ürperirim;
Ki evlerini yakarak dünyada şöhret elde ederler.
Dünya ibret alır bizim düşüklüğümüzden
Dünya nizamında bir şeyler olsun yapsak.
Ey softa, seninle ne zaman iyi geçineceğiz?”¹⁰³*

İkbal, *Cavidâme* adlı eserinde, “Merkür Feleği” adlı şiiriyle molla kavramı üzerinden din sömürüsü yapanları Said Halim Paşa’nın diliyle eleştirmektedir. Bu mısralarda; mollanın insanı kâfirliğe yöneltmesi yüzünden İslam’ın, küfür içeren dinlerden daha zelil bir duruma geldiğini söylemektedir. İkbal, İslam’ın değerlerini küçümseyerek, Kur’an’dan habersiz ve onu bir masal kitabı konumuna düşürüp uydurmalarla dini parçalayıp fesat çıkardıklarını söylediği mollalar hakkındaki eleştirilerini şu şekilde dile getirmektedir:

⁹⁹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 200.

¹⁰⁰ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 266.

¹⁰¹ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 269.

¹⁰² Muhammed İkbal, *Cavidname*, 232.

¹⁰³ Muhammed İkbal, *Makaleler*, çev. Celal Soydan (Ankara: Hece Yayınları, 2024), 53.

*“Hakk'ın dini kâfirlikten daha zelil durumda
Çünkü kâfirliğe yöneltir insanı molla!
Çiğ tanelerimiz bizce derya gibi
Onun nazarında ise deryamız çiğ tanesi!
Kur'an'ı satan o mollanın hileleriyle
Ruh-i Emîn Cebrail'i gördüm feryad etmekte!
Haberî yok onun Göğün öte tarafından
Bir masal kitabı onun nazarında Kur'an
Peygamberin dininin hikmetinden nasipsiz
Göğü kapkaranlık sanki yıldızsız!
Dar görüşlü, zevki körelmiş ve meşgul herzeyle
Millet paramparça olmuş söyledikleriyle
Mektepli ve molla uzak kitabın sırlarından
Bilmezler bunları onlar analarından kör doğduklarından!
Kâfirlerin dini mücadele için önlemini alıyor
Mollanın dini Hak yolunda fesad çıkarıyor!”¹⁰⁴*

Sonuç olarak Muhammed İkbal, yaşadığı dönemde İslam dünyasının içinde bulunduğu dağınıklık, çalkantı, siyasî ve bilimsel alandaki eksiklikleri farkına vararak bunun nedenlerinden biri olarak da din adamları kılığına girmiş kişiler tarafından dinin istismar edilmesini görmektedir. Öyle ki bu istismarlar sayesinde din, kendi özünü kaybetmiş, adeta bir zulüm yuvasına dönmüştür. Bunun ortadan kalkması için İslam dünyasında dinin özünün anlaşıldığı bir aydınlanmanın olması gerekmektedir.

SONUÇ

Bir şeyi kendi menfaati uğruna kullanmak, onu olduğundan başka şekilde göstermek, sömürmek manalarına gelen istismar birçok alanda olduğu gibi din ve dinin ilgili olduğu mecralarda da her zaman var olagelmıştır. İslam düşüncesine baktığımızda din ve dinî kaynaklı olarak sömürü ve istismarın tarihin değişik dönemlerinde kendini gösterdiğini

¹⁰⁴ Muhammed İkbal, *Cavidname*, 98.

görmek mümkündür. Değişik dönemlerde yaşamış bazı İslam düşünürleri üzerinden ele aldığımız dinî istismarın eleştirisinin genellikle dönemin siyasî ve fikrî şartları bağlamında farklı bir mahiyet arz ettiği görülmektedir.

Emevi devletinin sonları ile Abbasi devletinin başlarında yaşamış olan önemli İslam âlimi Ebû Hanîfe siyasî erkin yanlış uygulamaları karşısında durmuş ve bundan dolayı zulme uğramıştır. Bu dönem siyasî otoritelerin kendi varlığını korumak ya da otoritesi yerleştirmek amacıyla dini kullandığı bir dönem olduğundan Ebû Hanîfe'nin eleştirilerinin daha çok siyasî otoriteye ve onların yanlış uygulamaları ile bu yanlış uygulamalara alet olan dönemin âlimlerine yönelik olduğu görülmektedir.

Felsefenin İslam dünyasına girmesi ile beraber fikrî mecrada dinî bilgi ile felsefî bilginin uyumu tartışmalarını da beraberinde getirmiş, bu bağlamda ilk İslam filozofu olarak kabul edilen el-Kindî, düşünceleri dolayısıyla dinî istismar ederek çıkar sağlamaya çalışanların hedefi haline gelmiştir. Bundan dolayı o, dini kullananları din tüccarı olarak niteleyerek dini satmakla eleştirmiştir.

İbn Rüşd'ün dinî istismar eleştirilerine baktığımızda onun eleştirilerinin odağında din-felsefe, akıl-vahiy ilişkisine yönelik tartışmaların yer aldığını görülmektedir. Din ve felsefenin hakikate giden iki yol olarak kabul eden filozofun, dini öne sürerek filozoflara saldıranları felsefeyi, felsefe ile din arasındaki bağlamı ve ikisinin farklı kesimlere sunulmasındaki metotları bilmemekle eleştirdiğini görüyoruz.

Yirminci yüzyıl İslam dünyasının gerek siyasî gerekse düşünsel manada bir çöküntü içerisinde olduğu ve bunun sonucunda da bilim, felsefe, ekonomi gibi her alanda geri kalmışlığın baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Bu dönemin düşünürlerinden olan Mehmet Akif Ersoy, İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu siyasi sebepler yanında Müslümanların İslam'dan uzaklaşma, onu yanlış anlama ve cahil kesimlerin dini istismar etmesine bağlamakta ve buna yönelik eleştiriler getirmektedir. İslam dünyasının birliği için her alanda mücadele etmiş olan Muhammed İkbal'in de eleştirileri bu minvalde olduğu görülmektedir. O, dönemin din adamları üzerinden dini istismar edenlere eleştiriler getirerek Müslümanların İslam'ın özüne dönmesini talep etmiştir.

Netice itibarıyla dinî istismarın, dönemin siyasî, düşünsel ve birçok farklı etkenden kaynaklı olarak her dönem farklı olduğu, buradan hareketle de dinî istismar eleştirilerinin mahiyetinin de bu bağlamda farklılık arz ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arıcan, Musa Kazım. Dini Tekelcilik. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2013.
- Arıcan, Musa Kazım. Kültürel/Dini Farklılık ve Ebu Hanife. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Aydın, Mehmet S. “Muhammed İkbâl”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 22/17-23. İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Corbin, Henry. İslâm Felsefesi Tarihi (Başlangıçtan İbn-i Rüşd’ün Ölümüne Kadar 1198). çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Çubukçu, İbrahim Agah. Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Ebû Hanîfe. “el-Âlim ve’l-Müteallim”. çev. Mustafa Öz. İmam-ı Azam’ın Beş Eseri. 7-32. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Ebû Zehra, Muhammed. İslam’da Siyasî, İtikadî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi. çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.
- Eliade, Mircea. Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Muhammed’den Reform Çağına). çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Ersoy, Mehmet Akif. Safahat. haz. Ö.Faruk Huyugüzel-Fazıl Gökçek-Rıza Bağcı. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Ertürk, Fatimatül Zehra. İmam-ı Âzam Ebû Hanife’nin Gerçek ve Menkıbevî Kimliği. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. Günümüz İslâm Mezhepleri. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı Yayınları, 2008.
- Gardet, Louis. “Din ve Kültür”. çev. İlhan Kutluer. İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti. ed. P. M. Holt vd. 4/111-143. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1. Basım, 1989.
- Günay, Ünver. Din sosyolojisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 9. Basım, 2010.
- İbn Rüşd. Felsefe-Din İlişkileri, Faslu’l-makâl el-Keşf an minhâci’l-edille. İstanbul: Dergah Yayınları, 15. Basım, 2023.
- İkbâl, Muhammad. Cavidname. çev. Halil Toker. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 3. Basım, 2014.
- İkbâl, Muhammed. İslam’da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü. İstanbul: Araf Yayınları, 2013.

- İkbal, Muhammed. Makaleler. çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2024.
- İslamoğlu, Mustafa. İmamlar ve Sultanlar (Şehid İmam Ebu Hanife). İstanbul: Denge Yayınları, 1990.
- Karlıağa, Bekir. “İbn Rüşd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 20/257-288. İstanbul: TDV Yay., 1999.
- Kaya, Mahmut. “Kindî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 26/41-58. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Kaya, Mahmut. “Kindî ve Felsefesi”. Felsefi Risaleler. 126-177. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Kılıç, Recep. Dini Anlamak Üzerine. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
- Kırca, Celal. Din Anlayışımız Sorunlar-Düşünceler. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Kindî. “İlk Felsefe Üzerine”. çev. Mahmut Kaya. Felsefi Risaleler. 140-143. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Kindî. “Kindî’nin Hikemiyeti”. çev. Mahmut Kaya. Felsefi Risaleler. 303-314. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Okay, M. Orhan-Düzdağ, Ertuğrul. “Mehmet Akif Ersoy”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 28/432-439. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Öztürk, Yaşar Nuri. Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 18. Basım, 2009.
- Öztürk, Yaşar Nuri. Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi: Deizm. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 8. Basım, 2019b.
- Öztürk, Yaşar Nuri. Hallac-ı Mansur: Enel Hak İsyanı. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Öztürk, Yaşar Nuri. İmamı Âzam Savunması: Şehit Bir Önder İçin Apolocya. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Öztürk, Yaşar Nuri. İnsanlığı Kemiren İhanet Dincilik. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 7. Basım, 2019a.
- Sarioğlu, Hüseyin. İbn-i Rüşd Felsefesi. İstanbul: Klasik Yayınları, 5. Basım, 2012.

Şeriati, Ali. Biz ve İkbal. çev. Derya Örs. Ankara: Fecr Yayınları, 3. Basım, 2013.

Timur, Taner. İslam Laiklik ve Aydınlanma Savaşı. İstanbul: Yordam Kitap, 2. Basım, 2019.

Uzunpostalıcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

10/131-138. İstanbul: TDV Yay., 1994.

TDK Sözlük, Türk Dil Kurumu Sözlükleri. “İstismar”. Erişim 07 Ekim 2025.
<https://sozluk.gov.tr/>

TDK Sözlük, Türk Dil Kurumu Sözlükleri. “Sömürmek”. Erişim 07 Ekim 2025.
<https://sozluk.gov.tr/>